

نگاهی به جایگاه درختان مقدس با تکیه بر باور های عامیانه

مهدیه منوچهری

مقدمه:

ترس بشر نخستین از ناشناخته های دنیای پیرامون، موجب شد طبیعت را پر از موجودات عجیب و خطرناکی ببیند که برای مقابله با آنها و از میان بردنشان، لازم است به کارهای شگفت روی آورد و به اموری متوسل گردد که در اندیشه خام و ابتدایی وی می تواند سودمند باشد. و او را از چنگال آنان نجات بخشد. مجموعه این اندیشه های ابتدایی را باورهای می نامیم که در طول تاریخ حیات بشر، به تدریج تعدیل شده اند. در این میان، درخت و گیاه همواره مورد توجه بوده است، به طوری که رویش و صورت آن، ذهن انسان دوران آغازین دور از باوری بدان نسبت می داده است. و به جهت همین ویژگی و آنچه با وساطت درخت بر او، مکشوف می شده، همواره مسجود و معبود آدمی بوده است. در حقیقت بشر دوران باستان نه خود درخت و گیاه بلکه ذات جوهر نهانی نهفته در آنها را عبادت می کرده است. (الیاده)

بررسی دین شناسا نه از درخت مقدس حاکی از این است که درخت در محدوده بین النهرین و ایلام هیچگاه مورد پرستش نبوده بلکه در ورای درخت همواره ذات و جوهر روحانی نهفته است.

ایران نیز کاملاً شرایط مشابه دارد و تقدس درخت همواره تحت تاثیر مفاهیم دینی بوده است.

روزگار بهره گیری از برگ، میوه و ریشه درختان و جمع آوری گیاهان برای تهیه خوراک، ارتباط نزدیک انسان با طبیعت، راز و رمز های بسیاری را برای او آشکار می ساخت و این رمز آلودی طبیعت پیرامون آن تا آنجا پیش رفت که حتی برخی از رستنی ها نقش توتم یافت و صورتی مقدس به خود گرفت.

درخت:

درخت به عنوان یکی از ریشه دار ترین عناصر طبیعت در اندیشه ملل مختلف وجود داشته و دارد.، قدمت این عنصر طبیعی، افکار گونا گونی را در باره آن شکل بخشیده و این بخش از طبیعت را در هاله ای از تقدس فرو برده است.

درخت در کهن ترین تصویرش، درخت کیهانی و غول پیکری است که رمز کیهان و آفرینش آن است. نوک درخت تمام سقف آسمان را پوشیده و ریشه هایش در سراسر زمین دوانیده اند. شاخه های پهن و ستبرش در سراسر جهان گسترده اند. و قلبش جایگاه آتش آذرخش است. خورشید و ماه وستارگان در میان شاخه و برگ های این درخت، همچون میوه تابناک می درخشند.

درخت در ادیان مختلف:

درخت در نزد دین یهود: عبرانیان قبل از پذیرفتن دین یهود، طبیعت گرا بودند و نوعی بینش جان گرایی (آنیمیزم) داشتند و درختان و بسیاری از اجزای طبیعت در نزد آنان مقدس بود. پس از آن در تورات نیز درخت از اهمیت دینی برخوردار گشت.

از درخت حیات و معرفت در داستان آدم و حوا به صراحت یاد شده است. درخت زیتون که در تورات نماد رحمت، صلح و برکت است. درخت زیتون با کیوتر در بسیاری از فرهنگ ها مفهوم صلح و آرامش است.

درخت در مسیحیت:

پیش از ظهور دین مسیح، درخت در میان اقوام اروپایی از مفاهیم نمادین برخوردار بوده است و آداب خاصی هم داشته است.

با این کلمه متون اولیه مسیحیت در مورد درخت، جنبه های دینی خاصی ندارد، اما روحانیت مسیحی برای قابل فهم کردن اسرار انجیل از نمادها سود جستند. به طوری که نماد درخت جهانی و نماد مرکز جهان را در نمایش صلیب به کار گرفتند.

صلیب را می توان "درختی که از زمین به آسمان برده شده" و تمام حدود جهان را تقدس بخشیده توصیف کرد. غیر از مفهوم صلیب شاخه های درخت خرما نشان ورود موفقیت آمیز مسیح به اورشلیم و نیز تولد مجدد اوست.

درخت زیتون و یا شاخه ای از آن نمادی از رحمت عیسی مسیح است که به وسیله آن گنا هکار به آرامش ابدی می رسد.

درخت در دین اسلام:

با ورود اسلام به ایران، جایگاه پیشین درخت متحول گردید. در قرآن درخت بیشتر جنبه تمثیلی دارد. در قرآن یکی از توصیف هایی که از بهشت می شود، درختان آن است با نهرهایی که زیر درختان آن جاری است.

درختی که با آن شیطان حضرت آدم را در بهشت می فریبد با همان مفهوم، درخت حیات، درخت ابدیت (شجرة الخلد) نام دارد.

کلمه شجرة در قرآن کریم 27 مرتبه بکار برده شده است و وجود درختان به عنوان نشان الهی مطرح می شود. همچنین درختی ناپسند و نکوهیده نیز هست که آن "زقوم" در دوزخ است. در قرآن درخت وسیله ای جهت تمثیل و رساندن مفاهیم است و نوعی مورد عنایت و واسطه فیض رسانی و پیام آوری قرار گرفته است. در اسلام به درختکاری و حفظ و نگهداری درختان نیز توجه شده است، درخت طوبی درخت مقدسی است که در بهشت جای دارد.

درخت در ایران:

در کتاب "گزیده زاد اسپرم" در مقابل اهریمن با آفریدگان هرمزد و آمدن اهریمن بر سر گیاه نخستین چنین می بینیم "چون چهارم بر گیاه آمد، به مقابل او همان گیاه بکوشید چون آن گیاه نخستین بخشکید، امرداد که او را گیاه نشان گیتی است، وی را برگرفت و او را خرد بکوفت و با آب نیشتری بارانی بیامیخت. پس از باران همه زمین را رستنی ها آشکار شد.

درخت همه تخمه، مفهوم درخت کیهانی و هوم سپید معنی درخت حیات را دارد. در ایران چنار و سرو از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

در قصه های شاه پریان دختر شاه پریان از میوه درختی و غالباً درخت انار بیرون می آید.

درخت خرما و انار جزء درختان برکت بخش در ایران هستند.

در مورد درخت خرما کهن ترین متنی که وجود دارد منظومه درخت آسوریک به زبان پهلوی است. که اصل آنرا پارسی می دانند. در مناظره درخت خرما و بزهر یک فواید خود را بر می شمارند و سرانجام درخت خرما پیروز می شود.

در مورد پادشاهان هخامنشی نقل است که چنار از تقدس برخوردار بوده که در خوابگاه خوابگاه شاهان چنار زرینی به همراه تاکی زرین آراسته به زیور نگهداری شده است، و گویی

دستیابی به این چنار به معنای دستیابی به سلطنت است. هرودت می نویسد آخرین پادشاه ماد در خوابی می بیند، از شکم دخترش ماندانا، تاکی روید و سرا سر آسیا را پوشاند خوابی که به تولد کوروش و فتوحات وی تعبیر شد.

از طرفی انگور در اساطیر ایران مظهر خون، خون نیروی اصلی حیات است. از آنجا که خون سلطنت از طریق زنان ادامه می یافت شاید بتوان تاکی زرینی که برچنار زرین می پیچد مظهر خون و دوام سلطنت هخامنشیان دانست. در واقع چنار مظهر شاه و تاکی مظهر همسر او بوده است.

در اساطیر ایران درختی به نام بس تخمه یا همه تخمه است که منشاء تمامی گیاهان جهان است. و همه نوع گیاه از آن می روید. و سیمرغ پرنده اساطیری بر روی این درخت آشیان دارد.

ویژگی درختان مقدس در ایران:

درختان در ایران به واسطه امر دیگری مقدس می شوند. و تقدس ذاتی دارند. این درختان اغلب نام نظر کرده برخوردار دارند. و قرابت آن با یک امامزاده از شایعه ترین انواع آن است. به عنوان مثال در جام نیشابور، قبر شیخ احمد جام در جوار انجیر کوهی کهنسالی است که مردم برگ و میوه آن را به تبرک می برند.

اما درختانی هم هستند بدون این که در کنار امامزاده ای باشند نام نظر کرده را بر خود دارند. گاه این صفت را به علت یک ویژگی خاص پیدا کرده اند. مانند بزرگی و کهنسالی مهم ترین مشخصه ای که اغلب درختان نظر کرده دارند کهنسالی آنهاست. یک درخت پیر می شود شود، در حالی که سبز و با نشاط است. در واقع مفهوم حیات را با خود دارد.

برای نمونه درختان کهنسال در خاک مازندران غربی، زیبایی بیشتر بقعه های شمال ایران یا میدان های بزرگ دهکده ها، درختان کهنسال و عظیمی است که در محوطه آنها دیده می شود. عمر بعضی از این درختان جنگلی از قدمت تاریخی بنای بقعه یا احداث و میدان بیشتر است. یعنی این درختان جنگلی قبل از بنای بقعه یا احداث میدان در محل وجود داشته اند.

ولی بعضی از آنها را پس از بنای بقعه یا احداث میدان دستی نشانده اند.

درخت سور (سرو جنگلی) جنب بقعه سیدالوافی در کلار آباد دشت کلا رستان و درخت چنار میدان چنار بن زانوس کجور را می توان از گروه دوم دانست. در مواردی درختان کهنسال یا غیر کهنسال بدون قرابت با امامزاده یا چشمه نوعی تقدس پیدا می کنند که مربوط به فرهنگ خاص آن منطقه می شود.

درختان مقدس ذخایر ژنتیک ارزشمند دارند، مقاوم هستند، و بعضی از این درختان در تعادل اکوسیستم منطقه مؤثر بوده و از بین بردن آنها می تواند خسارتی در تراز طبیعی منطقه ایجاد نماید.

قائل شدن قدرت خاص برای درختان، و اعتقاد بر این که این درختان قادرند باران بیاورند، خورشید را به درخشش وادارند، گله ها را افزایش بخشنند، زنان را به بار داری و زایش یاری دهند و سرانجام نذری را برآورده سازند. از دیگر ویژگی این درختان است.

انواع درختان مقدس در ایران:

درخت چنار:

در میان درختان نظر کرده، چنار با رشد و طول عمرش، در مناطقی که می روید، بسیار مورد توجه قرار می گیرد و شاید بسیاری از مشهور ترین درختان نظر کرده ایران، از میان چنار ها باشد. کاشتن آنها از قدیم در ایران معمول بوده است. خصوصیات جالب توجه چنار آتش گرفتن از درون و سوختن است. بدین سبب چنار سوخته در ایران فراوان است.

یکی از مسائل دیگر دیدن نور در درخت چنار است. که همانند وجود نور در برخی چشمه ها می باشد. نور در مکانی که تقدس داشته باشد، ظاهر می شود و مقارنت مکان یا مورد مقدس با نور یک اصل کلی است. چنار از عظیم ترین و پر ثمر ترین درختان ایران است. چنار چنان بلند افراشته است که از دور دست دیده می شود. دهقانان ایران چنار را شاه درختان می دانند. اما عظمت چنار تنها دلیل تقدس آن نیست، چنار هر ساله پوست می اندازد و شاخه های تنومند آن رنگ سبزروشنی به خود می گیرد. این جوان شدن هر ساله چنار نیز قداست خاصی به آن بخشیده است. زیرا حفظ قدرت جوانی یکی از شرایط لازم برای باروری است در نتیجه آن را مظهر برکت و نعمت بخشیدن ابدی خدایان و ارواح می سازد.

درخت سرو:

در متون تاریخی پس از اسلام با سروی عظیم رو به رو هستیم که که با زردشت پیوستگی دارد و تا اواسط قرن نهم میلادی موجود است و سرانجام به فرمان متوکل خلیفه عباسی قطع گردید. در افسانه های عامیانه، تک درخت های مزارع و دشت ها نیز همان قداست سرو را دارند. و به نوعی منسوب به زرتشت اند. که از آن میان به «گیربج» می توان اشاره نمود. این درخت که بیشتر در مناطق کوهستانی می روید، در باور عامه تقدس یافته و نظر کرده است و خرید و فروش میوه آن نکوهش شده و مصرف ثمر آن برای همگان آزاد دانسته شده است. سرو افراشته و همیشه سبز جایگاه خاصی در میان قوم آریا داشته است. اگر چه قداست چنار را ندارد، اما از درختان مورد احترام ایرانیان بوده است. احترام به این درخت با باورهای میترا به اروپا رفت و همچون اعتقادات مهر پرستی در مسیحیت ریشه دواند.

درخت گز:

در برهان قاطع ذیل گز آمده است (نوعی از تیر بی پر و پیکان) که دو سر آن باریک و میان آن آکنده می باشد. ظاهرا این درخت از جمله مقدسانی است که گروهی آن را می پرستند و در سیستان آن را گرامی می داشته اند. برخی بر این باورند که گز های کهن تنومند در جنوب ایران، حکم چنار را دارد و مقدس است. در باور برخی از روستاییان جنوب، گز محل ارواح و اجنه است. این درخت به آفتاب سوزان عادت دارد و آب کم می خواهد. گز باید مثل کاج و سرو، درخت خورشید باشد و به احتمال زیاد، در دین مهری مقدس بوده است آن گونه که در شاهنامه توصیف می شود، در گروه درختان بسیار مرتفع و شگفت قرار می گیرد

گزی دید بر سر خاک سر به هوا

نشست از برش مرغ فرمانروا

شرایط و معیار های لازم جهت تقسیم بندی درختان مقدس

1-درختان قدمگاه

2-درختان شفا بخش

دار مزار به درختان کنار امامزاده ای را گویند و در اماکن مقدس بیشترین این درختان از نوع چنار، سرو، داغداغان و بلوط است.

دارمدار درختانی هستند که برخی عوام به قرائتی برای آنها معجزه و کرامت فائل بوده و بر آنها داخل می بندند که این درختان تنوع زیادی داشته و شامل انواعی از درختان توت، زیتون، زالزالک، انار، سیب، ارس، بنه، شمشاد و... می شود، اما درختان پیر دار الزاما جنبه مقدس نداشته و به دلیل کهنسالی مورد احترام قرار می گیرند، که سروهای کهنسال ایلام جزء آن دسته هستند. مشخصات عمومی درختان مقدس دیر زیست بوده، تنومندند، ارتفاع و سایه گسترگی دارند، همجوار با اماکن مقدس هستند.

ویژگی در باورهای عامه:

بررسی اسطوره ها و داستان های عامیانه میتواند حاوی نکاتی در این مورد باشد. به گونه ای که برخی از این داستان ها در بردارنده نوعی باور ابتدایی میان انسان و درخت است. به طور نمونه در اردبیل (ساری گل آقاسی) یا (آقای گل زرد) علت شهرت آن این است که زنی از ترس ناموس خود به درخت گل زردی که پای دیوار این مقبره بود پناه برده بود و نجات یافته بود. بدین ترتیب اعتقاد به درختی که پناه واقع می شود می تواند بقیایی اعتقاد به درختان با قوای ذاتی یا مقدس باشد.

مفهوم ازدواج را که در بردارنده تولد و زایش است می توان از درخت دوقلو کسب کرد. درخت دو قلو خود جفت است و مفهوم پیوند و زایش را داراست. در برخی از نقاط خراسان این باور هست که اگر دختری از میان درخت دو قلو رد بشود بختش باز خواهد شد. این عمل نیز شیوه ابتدایی دارد، اما وقتی مضمون در قالب حاجت خواهی از بزرگی در می آید، درخت نقش فرعی پیدا می کند و از مفهوم ابتدایی خارج می شود. مثلا در شیراز دخترهای بخت بسته به محل معروفی به نام (خانه سید ابو تراب) که در داخل شهر در کوچه (شیشه گرها) واقع شده است می روند و زیر درخت کهنسالی که در آن خانه وجود دارد، حلوا می پزند و بین فقرا تقسیم می کنند و از صاحب خانه یعنی «ابو تراب» که گویا سید بزرگواری بوده و هشتصد سال قبل از آن می زیستند و صاحب کرامات نیز بوده، حاجت می طلبند. از باورهای ابتدایی اعتقاد به وجود موجودات ماورایی درون درختان است. در کتاب نزهة القلوب این گونه آمده است در پای کوه سبلان درختی است و در حواشیش گیاه بسیار رسته هیچ جانور و مرغی را قدرت آن نیست که از گیاه و ثمره آن درخت خورد. چه خوردن و مردن یکی است و گفته اند، همانا آنجا مقام جن است.

در دهستان شال از شهرستان خلخال آیین داره واری برگزار می کنند. (داره واری = درخت آوردن) یکی از درختان صنوبر را قطع می کنند و بعد از بریدن شاخه های اضافی آنرا بر روی دوش خود تا مسجد جامع محل می برند و سپس شاخه های فوقانی این درخت را با پارچه های رنگی «عموما سبز» تزیین می کنند. این درخت (علم) جدید رات بعد از برداشتن درخت قبلی در جلوی مسجد جامع دهستان شال نصب می کنند، درخت جدید به مدت یکسال قمری در جای خود باقی می ماند. این درخت نماد و بیرق وفاداری و اعتقاد مردم شال به امام حسین و یاران وفادارش است.

نظیر این مراسم به نام فار قارا در شهرستان خلخال برگزار می شود. درختان انجیر معابد جزیره کیش که بین 500 تا 600 سال عمر دارند برتنه آن گره هایی از پارچه و نخ زده شده که به نوعی جنبه مقدس به آن می دهد و اهالی اعتقاد دارند که این درخت شگون دارد. در دوره ایلخانی و تیموری به جزیره کیش آورده شد.

در اندیمشک در قسمت زمین های کشا ورزی قلعه لور تعداد 160 اصله درخت است که مردم به آنها زری درخت می گویند.

در میان درختها درخت انار هم است، که مردم احترامی خاص به این درخت ها می نهند و اگر کسی می خواست به مراد یا مطلبی برسد تیکه پارچه ای را به شاخه این درخت ها می بست تا به مراد برسد و وقتی به مرادش می رسید آنرا باز می کرد و معتقدند اگر کسی شاخه آنرا بشکند جوانمرگ می شود، این درخت ها در تمامی فصول سبز هستند و عمر شان به یکصد و پنجاه سال می رسد. علت نام آنها این است که مردم در زمان قدیم هنگام غروب آفتاب فرشته ای را که در زیر این درخت مجسم می شده و روی این اصل به آنها زری درخت می گویند.

درخت چنار قدیمی روستای کیزقان از شهرستان سبزوار با حدود 2500 سال قدمت هنوز پا برجاست. این درخت حدود شش متر قطر 20 تا 22 متر ارتفاع محیط آن 28 متر است. در تاریخ بیهقی به آن اشاره شده است که در قرن ششم ه. ق نوشته از کهن ترین موجود زنده خراسان است. با توجه به قطر درخت در چند سال گذشته داخل آن شکافی ایجاد شده است که به مرور زمان ترمیم شد. بریدن شاخه های درختان مقدس در باور های عامه سبب نابودی ویا زیان های عمده برای شکننده در بر خواهد داشت.

در روستای دیخو درخت چنار بزرگ و معروفی است به نام زیارت ،در خشکسالی ها ، اهالی گوسفند شراکتی خریده و به پای این چنار قربانی می کنند و با پخش کردن ،طلب باران می نمایند.مردم به هیچ وجه شاخه درخت کهنسال زیارت را نمی سو زانندو معتقدند این چنار دو مار بزرگ و سمور دارد.چنار مقابل امامزاده یحیی تهران معروف به چنار سوخته،شفاه دهنده سپاه سرفه محسوب میشود و مادران هر چهارشنبه کودکان بیمار خود راه آنجا می برند و آنها را وادار می کنند گرد آن درخت بچرخند و قطعه ای از پارچه لباس خود را به عنوان نیاز به آن نصب می کنند.

نتیجه:

خصوصیات فردی و اخلاقی بشر در نتیجه تماس و استفاده از علوم جدید تغییرات فاحشی پیدا کرد. فکر و قضاوت مردم به هیچ وجه شباهتی با طرز فکر مردمان قدیم ندارد. عقل و منطق جدید، اعتقادات مذهبی را با وضع حیرت آوری از بین برد. انسان امروز در اسرار خیره کننده اشعه های مجهول فرو رفته و دیگر مانند گذشته به آنچه چشمانش می بیند، توجه نمی کند، زیرا می داند که فضای گیتی لایتناهی است و مدار گردش جهان روی تکنیک و عمل مکانیسم انجام می گردد. و با افسانه های ساخته شده جور در نمی آید. با بررسی های انتقادی بسیاری که در بازبینی عصر مدرن و جریان های آن توجه نشان داده اند، به این نتیجه رسیده که انسان با برتری نسبت به طبیعت به خود شیفتگی رسیده است. انسان تا پیش از عصر مدرن نه تنها خود را با موجودات دیگر هم خانه می یافت ، حتی طبیعت را چون خویشاوند خویش مورد احترام قرار می داد. که متأسفانه رابطه انسان امروز با طبیعت به خود بینی کشیده شده است. و این موضوع موجب خطر در بقای آدمی است.

منابع:

- 1- ارجح، اکرم (مقاله: تحت عنوان درخت مقدس) از مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران شناسی تهران سال 81
- 2- الیاده، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه: جلال ستاری
- 3- جلیل زاده، محی الدین (درخت نظر کرده) مجله فردوسی ، شماره 89، آذر 1347
- 4- پیامنی، بهناز (درختان و گیاهان مقدس در شاهنامه فردوسی
- 5- حسن زاده، علیرضا (دانش فرهنگی و باز تعریف رابطه انسان با طبیعت) جان راسل، هینلز (شناخت اساطیر ایران) ، ترجمه: باجلان فرخی

